

DIVÂNÜ LUGÂTİ’T-TÜRK’TE GEÇEN ENKLİTİK EDATLARI

*Bırol İPEK**

ÖZET

Bu makalede DLT’de geçen enklitik edatları işlenmiştir. Enklitik terimi “ek-edat” anlamında kullanılmıştır.

DLT’de geçen A, Ça / Çe, Çu / Çü (Şu / Şü), Erinç, Erki, Ok, Ol, La, Mat / Met, Yamu / Yanu ve benzeri edatlar daha çok fiil ve emir cümlelerinin sonuna gelerek, pekiştirme, istek, olasılık, yasaklama, şüphe, bildirme, benzetme gibi anlamlarda kullanılmıştır.

Enklitik edatları sonuna geldiği sözcüğün ses yapısına göre değişiklik göstermektedir. Bu özellikleriyle adeta isim çekim ekleri gibi bir kullanıma sahiptirler. Bu edatlar birlikte kullanıldıkları sözcükle, özellikle isimlerden sonra kullanıldıklarında kalıplaşmış ekleşebiliyorlar.

Anahtar Kelimeler: Türk Dili, DLT, Gramer, Edatlar, Enklitik Edatları.

ENCLITICS IN DIVÂNÜ LÛGATİ’T-TURK

ABSTRACT

In this article, enclitics which were taken part in DLT were studied. The term “enclitic” was used by the name of particle.

There are some particles like “A, Ça / Çe, Çu / Çü (Şu / Şü), Erinç, Erki, OK, OL, La, Mat / Met, Yamu / Yanu” and etc. in DLT. These particles used for intensive, wish, probability, prohibiting, suspicion, proclamation,

* Okutman, Fırat Üniversitesi, Eski Türk Dili Anabilim Dalı, bipek@firat.edu.tr

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

imitation by adding at the end of command sentences and verbs.

Enclitics become varieties according to sound structure of words coming after them. This feature provides them a usage like nearly noun endings. These particles can become stereotyped and an affiks when they are used after especially nouns.

Key Words: Turkish Language, DLT, Grammar, Particle, Enclitics.

Giriş

Türkçede edatlar “yalnız başlarına anlamları olmayan, ad ve ad soylu kelime ve kelime gruplarından sonra gelerek anlam bakımından onlara hâkim olan ve eklendikleri kelimeler ile cümlenin öteki kelimeleri arasında çeşitli anlam ilişkileri kuran görevli sözler” olarak tanımlanmaktadır (Korkmaz, 2003: 1052). Enklitik edatları ise, kendisinden sonra geldikleri unsurun anlamını kuvvetlendiren, pekiştiren edatlardır. Bu edatların bir kısmı ekleşmiş veya ekleşme temayülü göstermektedir. Bundan dolayı bu edatlara enklitik edatları da denilmektedir. Enklitik (enclitic) terimi İngilizce bir sözcük olup Türkçe’de, “kendisinden önce gelen sözcük ile birleşip bir sözcük gibi okunan sözcük veya ek” için kullanılmaktadır (Redhouse Sözlüğü, 1990: 313). Enklitik terimi dil bilimi sözlüklerinde “kendisinden önceki unsura fonolojik olarak bağlı bulunan “klitik” şeklinde tanımlanmıştır. Klitik ise kelimeyle ek arasında davranış gösteren bir parçadır (Ercilasun, 2008: 40). Bir başka bilimci ERDAL, klitikleri, bağımsız bir sözcükle morfolojik değil fonolojik bir birim teşkil eden mana taşıyıcısı bir varlık şeklinde tanımlamıştır (Ercilasun, 2008: 41). Türkçe için enklitik terimini ilkin batılı araştırmacılar ağız araştırmalarında kullanmışlardır. RÄSÄNEN, “Verstärkungsparttikeln (Pekiştirme Parçacıkları) “Enklitische” başlığı altında “-ok, -dâ, -l, Güney sibiryâ ağızlarında (-la / le) Soyun -am, -äm ve -sa, -sä, Eski Türkçe “erki”, Çuvaş pule, pol ve Eski Türkçe ile çağdaş lehçelerde “-kına” edatını örnek olarak verir (Ercilasun, 2008: 41). Türkiye’de ise, bu terimi Sema Barutçu “Türkçede Enklitik Edatlar Üzerine: çI / çU” isimli makalesinde kullanmıştır.

Enklitik terimine karşılık araştırmacılar, Türkçede “ek-edat, kuvvetlendirme edatı, pekiştirme edatı, son çekim edatı, son takı,

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

morfem” ve benzeri terimler kullanmışlardır. Biz bu terimi “ek-edat” anlamında kullandık.

ERCİLASUN, “La Enklitiği ve Türkçede Bir ‘Pekiştirme Enklitiği’ Teorisi” isimli makalesinde, tarihî ve yaşayan Türk lehçe ve ağızlarında kullanılan şu enklitik edatlarını tespit etmiştir: “A(y), AgU (>av), An, Aaň, çU (-çI, -şI, -sI, -jI), Da, du, (dū, dō, duo), gll, gU, hA, I, i, kAn, kA:(y), kü, la, IL / IU, mA, mU, ne (>-nA), ok (>ok, -ak, -k), sA, si, -sin, -şe, şU, U, -(I)y” (Ercilasun, 2008: 43). Ercilasun’un saydığı bu enklitiklerin bazıları bugünkü gramer kitaplarında yapım ve çekim ekleri içinde sınıflandırılmaktadır.

Divanü Lügati't-Türk, Türk dili tarihi açısından olduğu kadar Türkiye Türkçesinin temelini oluşturan Oğuzca için de oldukça önemli bir eserdir. Bugün Oğuzca ya ait pek çok dil hususiyetini bu eserde bulabilmekteyiz. XI-XIII. yüzyıllar arasında Oğuzca, Eski Türk yazı dilinden ayrılarak yerli Oğuz özelliklerine dayanan bir yazı dili haline gelirken elbette bazı ses, şekil ve anlam farklılıkları göstermiştir. O dönemin yazı dilinin ses ve şekil özelliklerine ait bilgileri DLT’de bulabilmekteyiz. Yardımcı sözcükler veya görevli sözcükler olarak adlandırdığımız edatlar hakkında DLT’de ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Enklitik edatları yapıları gereği zaman zaman yapım ve çekim ekleriyle karıştırılmıştır. Oysa DLT’de edatların yapıları, özellikleri, dile kattıkları nüanslar ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Bu edatlar, Türkçenin anlatım gücüne katkıda bulunmalarının yanında, değişik fonksiyonlarda kullanılmaları oldukça dikkat çekicidir. Mananın yanlış anlaşılması için veya konuşanın maksudunu karşı tarafa tam ve eksiksiz anlatabilmesi açısından bu edatlar önemli fonksiyonlar üstlenmektedir.

DLT’ de geçen enklitik edatları alfabetik sıra ile şöylece:

1. Â: DLT’de “Şaşırma, hayret bildiren bir edat” olarak geçmektedir. Sadece bir örnek verilmiş. Aslen ünlem edatıdır. BARUTÇU bu edatı enklitik edatları içinde sınıflandırmıştır (Barutçu, 2001: 75).

Ol meni â kıldı. (O beni şaşırtdı.) (Erdi, 2005:129)

2. Ça / Çe: “Benzetme edatıdır. Arapçadaki benzetme edatı (ك) kef’e benzer.”

Ol mening ç a. (O benim gibi.)

Bu aning ç a. (Bu onun gibi.) (DLT: C. III. s. 207)

Benzetme, karşılaştırma yapmak için kullanılan edat, zamirlerin ilgi halinden sonra kullanılmıştır. Arapçadaki benzetme

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

edatıyla mukayese edilerek açıklanan edat Türkiye Türkçesinde eşitlik hali olarak kullanılmaktadır. DLT, Arapça dilinin kurallarına göre hazırlandığı için zaman zaman Türkçe Arapça ile mukayese edilmiştir (Korkmaz, 1995: 255). Arapçada da isimlerle birlikte kullanılan buna benzer bir benzetme edat vardır. DLT’de daha çok zamirlerle kullanımlarına örnek verilmiştir. Bu edat kendisinden önceki sözcükten ayrı yazılarak yapım veya çekim eki olmadığı özellikle belirtilmeye çalışılmıştır.

DLT’ de 5 yerde geçen “ança” (O kadar, öyle, öylece), (DLT: C. IV. s.24), 8 yerde geçen “neçe” (Ne kadar, nice, kaç) (DLT: C. IV. s.419), 3 yerde geçen “kança” (Nereye) sözcüklerindeki “ça / çe” eklerinin de bu edatla ilgili olduğu araştırmacılar tarafından dile getirilmektedir.¹

3. Çu / Çü: “Olumlu veya olumsuz emir cümlelerinin sonuna gelerek pekitme (te’kit) bildiren bir edattır.”

Kel çü (Hele gel, her halde gel.)

Barma çu (Hele gitme, her halde gitme.)

“Bu şekil ancak hitap halinde söylenir.”

(DLT: C. III. s.207)

Bu şekildeki kullanım özellikle belirtilmiştir.

BARUTÇU, “Türkçede Enklitik Edatlar Üzerine: çİ / çU” adlı çalışmasında bu eki bütün yönleriyle ele almış Türk lehçelerindeki durumunu örneklerle izah ettikten sonra edatın Moğol dilinde de kullanıldığını belirtmiştir (Barutçu, 2001: 84). Moğolca-Türkçe Sözlükte çu / çü: “bile, dahi ve hakkında anlamında kullanılan güçlendirici ek” olarak yer almaktadır (Lessing, 2003: 323).

3. 1. Şu / Şü: “Emir ve nehyde sona gelerek pekitme bildirir. “çü” sözcüğü yerine kullanılan bir edattır.” Kaşgarlı’ya göre “şu / şü” edatı “çu” edatının bir yan biçimidir.

Barğıl şu (Hele git, gitsene.)

Kel şu (Hele gel, gelsene.) (DLT: C. III. s. 210)

4. Erinç: “Olur ki, belki anlamında bir edat.”

¹ Zeynep Korkmaz, “Türk Dilinde +ça Eki Ve Bu Ek İle Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme” Türk Dili Üzerine Araştırmalar, Birinci Cilt, TDK Yay., Ankara 1995, s. 47; Nurettin Koç, “-ça Eki Üzerine” Türk Dili, S. 58, Haziran 2000, s. 510; Mehmet Vefa Nalbant, Dîvânü Lugâti’t-Türk Grameri –İ-İsim, Bilgeoğuz Yayınları, 2008 İstanbul.

Ol keldi erinç. (O, belki geldi, ola ki geldi.)

(DLT: C. I. s.132)

Yandı erinç ograğı

Keldi berü tıgrağı

Özi kuyı ograğı

Alplar kamuğ tirkeşür

Belki kurduğundan vazgeçti, onun elçisi geldi, kendi derenin uğrağında; yiğitler bütün toplanır. (Düşmanı anlatarak diyor ki: Umulur ki o, azminden geri dönmüştür. Onun bize postacısı geldi. O, derenin içerisinde. Savaş için yiğitler toplanıyor.) (DLT: C. III. s. 65)

Bu edat “belki, ola ki, umulur ki, galiba, herhâlde” anlamlarında cümlenin sonunda kullanılarak anlamı pekiştirmektedir. Bazı Çağdaş Türk Lehçelerinde “iç” şeklinde pekiştirme edatı olarak halen kullanılmaktadır. Ancak Eski Türkçeden beri kullanılan edat Türkiye Türkçesinde artık kullanılmamaktadır.

5. Erki: “Şek, şüphe, sorgu bildiren bir edattır.”

Ol kelir mü erki. (O gelir mi ki?)

“Bu edat, istifham edatı yerinde de kullanılır.” (DLT: C. I. s. 129).

“Erki” edatı basit cümlelerden sonra gelerek cümleye şüphe, ihtimal anlamı katmaktadır. ÇAĞATAY, edatın sonraki dönemlerde erki>iki>ki şeklinde değişerek aynı fonksiyonda devam ettiğini söyler (Çağatay, 1963: 245). KORKMAZ, Farsçadan Türkçeye giren nispet “ki” ile “erki” edatının devamı olan “ki” edatının zaman zaman karıştığını belirterek yaptığı araştırmada bu iki “ki” arasındaki farka dikkat çekmiştir (Korkmaz, 1995: 620). Erki edatının ara devresi olan “iki” şekli uzun süre fark edilememiş. KÜÇÜK, 15. ve 16. yüzyıl metinlerinden yaptığı taramalarla erki edatının ara devresi olan iki şekline ait örnekleri tespit ederek bu ara devrenin de aydınlanmasını sağlamıştır (Küçük, 1987: 139). Türkiye Türkçesi gramerlerinde ve sözlüklerde “ki” edatı tek madde altında verilmektedir. Halbuki “Acaba beni seviyor mu ki?” örneğinde olduğu gibi basit soru cümlelerinin sonuna gelen “ki” Eski Türkçedeki “erki” edatının devamıdır.

6. La: “İşin tahakkukunu (gerçekleşmesini) ve bitmesini gösteren bir edat olmak üzere fiillerin sonuna gelen bir edattır. Bunu Oğuzlar kullanır.”

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

Ol bardı la. (O, gitti ya) (Onun gitmesi gerçekleşti.)

Ol keldi la. (O, geldi ya.) (Onun gelmesi gerçekleşti.)

“Bu söz, işin olduğunu bilmediği için dinleyen adamda bir parça inkâr anlamı bulunduğu zaman kullanılır. Bunu öbür Türkler bilmezler.” (DLT: C. III. s. 213).

Fakat yapılan araştırmalarla edatın, Çağatay, Yeni Uygur, Tatar, Kırgız, Türkmen ve Çuvaş Türkçelerinde kullanıldığı ortaya çıkmıştır.²

Bu açıklamada Kâşgarlı, Oğuzca ile diğer Türk lehçelerini mukayese eder. Böylece edatın nerede nasıl kullanıldığını en ince ayrıntısıyla vermeye çalışmıştır (Korkmaz, 1995: 258).

Örneklerde de görüldüğü gibi “la” edatının fiillerden sonra gelerek anlamı kuvvetlendirdiği görülmektedir. Anlamda fazla bir değişiklik yapmadan baskı ve vurgu yapar. Böylece konuşmacının merakını eksiksiz anlatmasına yardımcı olur. Bu edatın aslen Moğolca ele (la / le) edatından geldiği araştırmacılar tarafından iddia edilmektedir (Poppe, 1992: 243). Türkiye Türkçesinde kullanılmayan edat, Kazan Tatar, Türkmen, Yeni Uygur, Başkurt, Karaçay-Malkar, Altay, Hakas, Tuva, Teleüt ve Şor Türkçelerinde halen kullanılmaktadır.

7. Ma / Me: Eski Türkçe, Karahanlı ve Harezmi sahalarında çok sık kullanılmış bir pekiştirme ve bağlama edatıdır. Batı Türkçesinde pek rastlanmayan bu edat “da / de” anlamında Karahanlı sahasında çok kullanılmıştır (Hacıemioğlu, 1971: 248). DLT’de madde başına alınmamış ancak pekiştirme edatı olan “ne” sözcüğünden sonra pekiştirme göreviyle kullanılmıştır.

Ne me edhgü kişi ol (O, ne iyi adamdır. “Başkası da böyledir”)

Ne me yawuz nenğ ol bu (Bu ne kadar kötü şeydir) (DLT: C. III: s. 214).

² Mehmet Vefa Nalbant, “Türkçe Enklitik Edatı ‘La’ ” V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II, 20-26 Eylül 2004, TDK Yay., Ankara 2004. s. 2157-2173; Yıldız Kocasavaş, “Çağatay Metinlerinde Görülen La Hakkında”, Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı: 142, Şubat 2003, s. 183-188; Mahmut Kaşgarlı, “Uygur Türkçesindeki La Edatı Üzerine”, V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II, 20-26 Eylül 2004, TDK Yay., Ankara, s.1731-1736; A. B. Ercilasun, “La Enklitiği ve Türkçede Bir “Pekiştirme Enklitiği” Teorisi” Dil Araştırmaları Dergisi, Sayı: 2 Bahar 2008, s. 35-56.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

Besim Atalay, dipnotta şu açıklamayı yapar: “me” kendisinden önceki “ne” ile birleşerek Doğu Türkçesinde ve Azerbaycanda “nemene” şeklinde kullanılmaktadır. *Bu nemne iştir* (Bu nasıl iştir), *Nemene yavuz nersedir* (Ne kötü nesnedir).

8. Mat / Met: “Öyle, ancılayın anlamında bir edat.” Sonuna geldiği sözcüğün anlamını kuvvetlendirmektedir.

Andağ mat. (O, öyledir.) (DLT: C. I. s. 321).

Kış yay bile tokuştu

Kınğır köziün bakıştı

Tutuşkalı yakıştı

Utgali mat ograşur

(Kış yazla vuruştı, kızgın gözle bakıştı, tutuşmak için yaklaştı, birbirini utmağa uğraşır.) (DLT: C. I. s.170).

Tegme çeçek öküldi

Bukuklanıp büküldi

Tügsin tügün tügüldi

Yargıla mat yörkeşür

(Her bir çiçek yığıldı, tomurcuklanıp büküldü, dört köşeli düğüm düğüldü, yanılarak birbirine girer.) (DLT: C. I. s. 437).

Ertiş suwı Yégi

Sıtgap tutar bilegi

Kür met anuğ yüregi

Kelgeli met irkişür

(İrtiş suyunun yemekleri bileklerini sığadılar, yürekleri pek; bize gelmek üzere toplaşiyorlar. “Yemek, Kıpçaklarda bir oymaktır. Şair diyor ki: Bu oymak bileklerini sığadı, bize karşı kalpleri sarsılmaz bir halde, binlercesi üzerimize gelmek için toplandı”) (DLT: C.I. s 325).

Bu edatın kökeniyle ilgili DLT’de fazla bilgi yoktur. ÇAĞATAY, “Kazan Lehçesinde Bazı Tekitler” isimli makalesinde Kazan Lehçesinde geçen “ya, ki, daha, işte” gibi tasrih, tavih hatırlatma anlamlarına gelen ve çok kullanılan “bit” edatıyla “mat” edatının aynı olabileceğini söyler. Araştırmacı, ayrıca Kutadgu Bilig’de iki yerde geçen “böyle, öyle, artık” anlamında “met” sözcüğünün de bu edatla aynı olduğunu belirtir (Çağatay, 1962: 103).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

Bazı araştırmacılar ise, edatın Moğolcada “mağad” sözcüğünden geldiğini söylemektedir (Nalbant, 2008: 243). Moğolca-Türkçe Sözlükte “magad” madde başında şöyle tanımlanmıştır: “Kesin, elbette, şüphesiz, muhakkak, doğru, gerçek, muhtemel, belki de, galiba, aslen, sahiden, kesinlikle, emin olarak, şüphesiz, azim, karar” (Lessing, 2003: 811).

Nuri Yüce, Harezmi dönemi eserlerinden Nehçü’l-Ferâdîs ve diğer eserlerde yaptığı taramalar sonucunda “mat”la ilgili örnekler tespit etmiştir. *...Rebbümüzke ‘ibâdet kılsak, tep. Neteg kim koymat koyu saklamış mengizlig.* (NF: 318 / 16) (...Rabbimize ibadet etsek der. Nitekim çoban koyunu saklamış kişidir.)

İçkirdi koymat koylarğa.

(Çoban koyunlara çağırıyor, seslendi.)

Koylar koymatsız tünle otladılar.

(Koyunlar geceleyin çobansız otladılar.)

Araştırmacı, “mat”ı bir yapım eki olarak görmüş ve bu eke “şimdiye kadar koymat sözcüğünden başka her hangi bir sözcükte rastlamadığını” söyleyerek *koy+mat>koymat* (çoban, koyuncu) değerlendirmesini yapmıştır. (Yüce, 2004: 3293) Biz bu “mat” ekinin DLT’de geçen ve kalıplaşan ek-edatla ilgili olabileceğini düşünüyoruz. Çünkü yapım eki olarak “mat” pek görülen bir ek değildir.

Son dönemlerde yapılan çalışmalarda edatın Moğolcada “kesin, kesinlikle, doğru, şüphesiz, gerçek” anlamlarına gelen, zarf, sıfat ve isim olarak da kullanılabilen “mağad” sözcüğünden kısalma yoluyla oluşmuş ve Türkçede kuvvetlendirme, pekiştirme ve onaylama gibi işlevleri olan bir edat olduğunu savunan araştırmacılar da vardır (Nalbant, 2008: 243).

9. Ok: “Fiillerde te’kit edatıdır.”

Bargıl ok. (Gidesin ha)

9. 1. Ok: Hâl manasına yakın bir anlamı olan edattır.

Baya ok keldim. (Az önce geldim.)

Emdi ok aydım. (Bu saatte söyledim.) (DLT: C. I. s. 37)

Bu edat “da / de, yine, yalnız, ancak, sadece, hep, bizzat” anlamlarında pekiştirme vazifesi yapmaktadır. Bu edatın Ramstedt tarafından “çok” anlamına gelen ök, öküş, ökli sözcükleriyle ilgili

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

olduğu belirtilmiştir (Nalbant, 2008: 245). Ok edatı görüldüğü gibi fiil ve isimlerden sonra gelebilmektedir. Fiillerin sonunda anlamı pekiştirmek için kullanılmıştır. İsimlerle birlikte edatın kullanımı isim hâl ekleri gibidir. Bu yüzden kendisinde önceki sözcükle kolaylıkla ekleşebilmektedir.

KORKMAZ, “tarihî metinlerde ve lehçelerde ok şeklinin yanı sıra –ak, -k, kaynaşmış ve ekleşmiş şekilleriyle değişik pekiştirme vazifeleriyle” kullanıldığını ifade eder (Korkmaz, 1995: 98).

Ol erni ök keldür.

(O adamın kendisini getir.) (DLT: C. I. s. 71)

Ögreyüki mındağ ok

Munda adın tegdeğ ok

Atsa ajun uğrap ok

Tağlar başı kertilür.

(Gerçekten âdeti böyledir. Bundan başka ortaya çıkan sebep de vardır. Zaman onlara ok atmayı dilediğinde. Dağların başı kertilir.) (DLT: C. I. s. 160).

DLT’de geçen örneklerde edatın *ok / ök* şekillerinin olduğu ses uyumuna göre kalın veya ince şeklinin kullanıldığı özellikle belirtilmiştir. Kalın ve ince şeklinin olması edatın ekleşme temayülünde olması açısından önemlidir. Nitekim aşağıda aldığımız örneklerde bunu görebilmekteyiz. İsim veya isim soylu sözcüklerle daha kolay birleşerek yeni sözcükler oluşturabilmektedir (Korkmaz, 1995: 106).

9. 2. Ayluk: “Öyle öyle demektir. Oğuzca” (DLT: C. I. 113). Bu sözcük “ayla” (öyle) ile “ok” edatından oluşmuştur. Bu örnekte “ok” edatı sonuna geldiği sözcükle kalıplaşarak yeni bir sözcük oluşturmaktadır. DLT’de bu söz, ikileme şeklinde geçmektedir. M. Vefa Nalbant, *Dîvânü Lügâti't-Türk-I-İsim* adlı çalışmasında bu sözcüğü “ayla+ok” şeklinde vermiştir (Nalbant, 2008: 247).

9. 3. Yazok: Yazok et (Pastırma). Güz vakti bir takım baharatla hazırlanarak kurutulmuş ettir; öylece bırakılır, ilkbaharda yenir. Bu “yaz ok ye” sözünden alınmıştır, “baharda ye” demektir; çünkü ilkbaharda hayvanlar zayıflar. Pastırması bulunan kimse böylece ilkbaharda iyi et yer (DLT: C. III. s. 16). Bu sözcüğün “yaz ve ok” sözcüklerinden meydana geldiği bizzat Kaşgarlı tarafından izah

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

edilmiştir. Ok edatı Türkiye Türkçesinde kullanılmamaktadır. Sadece bazı sözcüklerin yapılarında kalıplaşmış olarak rastlanmaktadır.

10. Ol: “İsmlere ve fiillere te’kit için gelen bir edattır.” (DLT: C. I. s. 37). DLT’nin Dizin cildinde ol, (koşaç=haber edatı) “-dır, -dir,- dur, -dür” olarak anlamlandırılmıştır.³ Aslen şahıs zamiridir. Uzun süre şahıs zamiri olarak düşünülmüş, fakat yapılan çalışmalarla bu zamirin sonda pekiştirme görevinde kullanılan bir edat olduğu ortaya konulmuştur. Buradaki kullanımlarıyla “ol” edat görevindedir.

Ol mening oglum ol. (O, gerçekten benim oğlumdur.) (DLT: C. I. s. 37)

Ol mening birle uya kap ol. (O, benimle bir karında doğmuş gibi hısımdır.) (DLT: C. III. s. 146)

Bu bizning öz kişi ol. (Bu bizim hısımdır.) (DLT. C. I. s.46).

Ol et togragsak ol. (O et doğramak istiyor.)

Ol teveyge yük yükleşek ol. (O deveye yük yüklemek istiyor.) (DLT: C. III. s. 314)

Ol kündi kişi ol. (O, aşağılık kişidir.)

Ol munda ol. (O, buradadır.) (DLT: C. I. s. 419)

Ol ewge barmış ol. (O gerçekten eve varmıştır) (DLT. C. I. s. 38).

Ol Beg aning birle karşı ol. (O Bey öteki ile uyuşmamıştır.) (DLT: C. I. s. 424).

Örneklerde görüldüğü gibi ol edatı sona gelerek “-dır /-dur” eki göreviyle ifadeyi kesinleştiren bir edat olarak DLT’de geçmektedir. NALBANT, “Aslında üçüncü tekil şahıs zamiri ve işaret zamiri olan bu sözcük, kendisinden önce gelen *turur* gibi belirtme ifade eden yardımcı fiillerin düşmesi sonucu bunların anlamlarını yüklenmiş ve birer kuvvetlendirme edatı gibi kullanıldığını” ifade eder (Nalbant, 2008: 248). Bu edat, şahıs zamiri ve işaret sıfatıyla aynı olduğu için daha sonraki dönemlerde edat olarak kullanımdan düşmüştür (Üstüner, 2003: 160).

³ Koşaç: İsim cümlelerinde özne ile yüklemi birleştiren, yükleme olumluluk veya olumsuzluk, süreklilik, kesinlik, güçlü ihtimal kavramları veren –dır/-dir eki veya değil. (Türkçe Sözlük, s.1221)

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

10. 1. Dağ: “Yok, değil anlamında Arguca⁴ bir sözcüktür.” (DLT: C. IV. s. 165)

Ol andağ dağ ol. denir ki, *O, öyle değil.* demektir. Bu sözü Oğuzlar Argulardan almış *dağ ol* sözünü bozmuşlar *tegül* demişlerdir. Çünkü Oğuzlar Argulara komşudur, dilleri birbiriyle karışmıştır. (DLT: C. III. s. 153) Burada Kaşgarlı fonetik metodu kullanarak şiveler arasında mukayese yapmaktadır. En açık şive, İranlılarla karışmamış olanların ve yabancı ülkelerle teması bulunmayan kimselerin şivesidir. İki dil bilenlerin ve şehirlilerle düşüp kalkanların şivesi, bozuk sayılmış. Bunun için, iki dil bilen “Soğdak, Kencek, Argu” boylarının konuştukları şive, dürüst sayılmayıp bünyesinde bir yumuşaklığın olduğu belirtilmeye çalışılmıştır (Caferoğlu, 1985: 24).

10. 2. Tegül: “Değil anlamında bir sözcüktür. Oğuz Türkleri kullanır. Bu sözcük Arguların “dağ ol” sözünden alınmıştır. “dağ+ol>tegül” (DLT: C. I. s. 393) Zamanla ses değişmesine uğrayarak bu şekli almıştır. Aslen zamir olan “ol”, önce son çekim edatı durumuna gelmiş daha sonra ekleşmiş ve kalıcı bir sözcük meydana getirmiştir.

11. Yemu / Yenu: “Fiilin anlamında pekitme yapan bir edattır.” (Aksoy, 1972: 143). Yeni çıkan DLT tercümesinde Yemu, “Bu sözleri kabul ettin ve sana söylenen şeyi yapmak için bunları iyice anladın mı?”, anlamına gelen bir ilgeç olarak tanımlanmıştır (Erdi, 2005: 657).

Bu edatın aslı, “evet” anlamına gelen “yeh” dir. “Mu”, soru edatıdır. (DLT: C. III. s. 26) “Yeh”, bazen “yah” şeklindedir. h sesinin düşmesiyle “ye” şeklinin de kullanıldığı DLT’de geçmektedir (DLT: C. III. s.118). Burada, “yeh+ mu>yemu” iki edatın kalıplaştığını görmekteyiz. Soru edatı “mu”, kendisinden önceki edatla kalıplaşarak tekrar yeni bir kuvvetlendirme edatı meydana getirmektedir.

HACIEMİNOĞLU, edatı kuvvetlendirme edatları içinde değerlendirir ve edatın “evet mi, emi” anlamında olduğunu söyler (Hacıeminoğlu, 1971: 257).

Sen bargıl yemü. (Sen git emi, evet mi?) (DLT: C. III. s. 26)

Men bargay men yemu. (Ben gideceğim, sen de göreceksin.) (DLT: C. III. s. 236). Besim Atalay, ikinci örnek için dipnotta “ben gideceğim, sen de gör.” şeklinde tercüme etmek gerektiğini söyler (DLT: C. III. s. 236).

⁴ Argu: 1) Bir Türk boyu. 2) Talas (Tiraz) ile Balasagun arasındaki bölgeye verilen ad. (DLT: C. VI. s. 830)

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

Sonuç

1. DLT’de enklitik edatlarının hepsi (ma / me hariç) madde başında verilmiş diğer sözcüklerden farklılıkları örneklerle gösterilmiştir.

2. Enklitik edatları eklendikleri sözcüklerden daima ayrı yazılmışlardır. Ayrı sözcükler oldukları belirtilmiştir.

3. Enklitik edatları, gramerleşmede rol oynarlar. Bu edatlar bazen kendilerinden önceki sözcükle, özellikle isim soylu sözcüklerden sonra kullanıldıklarında, kolaylıkla birleşerek kalıplaştıkları görülmektedir. Böylece “ek kalıplaşması” yoluyla yeni sözcüklerin bünyesinde varlığını sürdürmektedirler. (Yazok, değil, yemu gibi.)

4. Enklitik edatları, dilin ses özelliklerine uymak zorunda değildir. Bazı edatların ses uyumuna göre kalın ve ince şekilleri ortaya çıkmıştır. Bu özellik DLT’de belirtilmiştir. Ça / Çe, Çu / Çü, Ok / Ök. gibi. Bu enklitik edatlarının eklediği veya ekleşme temayülünde olduklarını gösterir.

5. Bu edatlar “pekiştirme” yanında fonksiyonlarına göre, şaşırma, benzetme, rica, istek, yalvarma, soru, olasılık, şüphe, bildirme ve benzeri görevlerde anlam çalarları (nüansları) kazanabilirler.

6. Bu edatlar kullanılmadıkları zaman, anlamdaki küçük farklılık dışında, “ağırlayıcı”dan çoğunlukla, bir şey eksilmez.

7. Enklitik edatlarını ses bakımından aynı olan yapım ve çekim ekleriyle veya diğer sözcük türleriyle karıştırmamak gerekir.

8. Türkiye Türkçesinde veya çağdaş Türk lehçelerinde yeni hazırlanacak gramer kitaplarında edatların içinde bu edatlara da yer verilmeli; örnek metinlerle edatların kullanımları görevleri gösterilmelidir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

KAYNAKÇA

- AKSOY, Ömer Asım (1972), **Divanü Lûgati't-Türk Dizini**, TDK Yayınları, Ankara.
- ATALAY, Besim (1986), **Divanü Lûgati't-Türk Tercümesi, I, II, III, Divanü Lûgati't-Türk IV, Dizini, "Endeks"**, TDK Yayınları, Ankara.
- BARUTÇU, F. Sema (2001), "Türkçede Enklitik Edatlar Üzerine: ÇI / ÇU", **Kök Araştırmalar Dergisi** C. III Sayı: 2, Güz 2001, s. 75-86.
- ÇAĞATAY, Saadet (1963), "Türkçede ki>erki" **TDAY-Belleten**, TDK Yayınları, 1967 Ankara. s. 245-250
- ÇAĞATAY, Saadet (1962), "Kazan Lehçesinde Bazı Tekitler", **Nemeth Armağanı** (Haz. Janos Eckmann, Agâh Sırrı Levend, Mecdut Mansuroğlu), TDK Yayınları, Ankara. s. 103-110.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2008), "La Enklitiği ve Türkçede Bir "Pekiştirme Enklitiği" Teorisi", **Dil Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 2 Bahar 2008, Avrasya Yazarlar Birliği Yayını, s. 3556.
- ERDİ, Seçkin-YURTESER, Serap Tuğba (2005), **Divânü Lugâti't-Türk Kaşgarlı Mahmûd**, Kabcacı Yayınevi, İstanbul.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1971), **Türk Dilinde Edatlar**, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul.
- KAŞGARLI, Mahmut (2004), "Uygur Türkçesindeki La Edatı Üzerine", **V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı II**, 20-26 Eylül 2004, TDK Yayınları, Ankara. s. 1731-1736
- KOCASAVAŞ, Yıldız (2003), "Çağatay Metinlerinde Görülen La Hakkında", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı: 142, Şubat 2003, s. 183-188
- KOÇ, Nurettin (2000), "-ça Eki Üzerine" **Türk Dili**, S. 582, Haziran, s. 505-514)
- KORKMAZ, Zeynep (1995), "Türk Dilinde +ça Eki ve Bu Ek İle Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme", **Türk Dili Üzerine Araştırmalar I**, TDK Yayınları, Ankara. s. 12-84

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

- KORKMAZ, Zeynep (1995), “Türkçede Ok / Ök Pekiştirme (Intensivum) Edatı Üzerine”, **Türk Dili Üzerine Araştırmalar I**, TDK Yayınları Ankara. s. 98-109
- KORKMAZ, Zeynep (1995), “Türkiye Türkçesinin ki Bağlacı ile ki Şüphe Edatı Arasındaki Yapı ve Görev Ayrılığı”, **Türk Dili Üzerine Araştırmalar I**, TDK Yayınları, Ankara. s. 620-624.
- KORKMAZ, Zeynep (2003), **Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)**, TDK Yayınları, Ankara.
- KÜÇÜK, Sabahattin, (1989), “Türkçede Şüphe Bildiren “ki” Edatı Üzerine”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi** C. 3, S. 1, s. 139-146.
- LESSING, Ferdinand D. (2003), **Moğolca-Türkçe Sözlük 1, 2**, (Çev.: Günay Karaağaç), TDK Yayınları Ankara.
- NALBANT, Mehmet Vefa (2004), “Türkçe Enklitik Edatı LA” **V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı II**, 20-26 Eylül 2004, TDK Yayınları, Ankara. s. 2157-2173.
- NALBANT, Mehmet Vefa (2008), **Dîvânü Lügâti’t-Türk Grameri-I İsim**, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul.
- POPPE, Nicholas (1992), **Moğol Yazı Dilinin Grameri**, (Çev.: Günay Karaağaç), Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir.
- REDHOUSE Sözlüğü** (1990) Redhouse Yayınevi, İstanbul
- TEKİN, Talat (2003), **Orhon Türkçesi Grameri**, Türk Dilleri Araştırmaları Yayınları, (Yayımlayan: Mehmet Ölmez), İstanbul.
- TÜRKÇE Sözlük**, TDK Yayınları, Ankara. 2005
- ÜSTÜNER, Ahat (2003), **Türkçede Pekiştirme**, Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazığ.
- YÜCE, Nuri (2004), “Bazı Nadir Sözcükler Ve İlginç Bir Ek Üzerine”, **V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II**, 20-26 Eylül 2004, TDK Yayınları Ankara. s. 3275 -3298.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*